

TRADIȚIA BIBLICĂ ROMÂNEASCĂ. O PREZENTARE SINTETICĂ*

EUGEN MUNTEANU**

Fundament doctrinar al creștinismului și una dintre sursele importante ale imaginarului colectiv european, *Biblia* a jucat un rol central și în configurarea specificului tipologic și structural al limbii și culturii românești. Ca și în alte privințe, în receptarea *Sfintelor Scripturi*, cultura română prezintă numeroase coincidențe și interferențe, dar și câteva particularități diferențiatore în raport, deopotrivă, cu culturile occidentale, dar și cu culturile sud-est europene și balcanice învecinate, majoritar ortodoxe. Prima constatare de ordin general este că textele biblice au început să fie traduse în limba română (cel mai probabil în secolul al XVI-lea) cu câteva secole mai târziu decât în limbile vernaculare occidentale (engleza, germana, franceza, italiana, spaniola, limbile nordice etc.), dar cu câteva secole mai devreme decât în limbile popoarelor ortodoxe vecine (rusa, bulgara, neogreaca etc.). Explicația principală a acestei „defazări” cronologice trebuie căutată probabil în împrejurarea istorică particulară că poporul român, aparținând prin limbă sferei romanității, a acces la stadiul culturii scrise prin filiera slavo-bizantină, dominantă în spațiul ei nativ imediat după definitivarea profilului său etnogenetic și multă vreme după aceea, adică pe parcursul întregului Ev Mediu. În consecință, funcția „limbii sacre”, a unei limbi de receptare și transfer al repertoriului conceptual și imaginar al *Bibliei*, a fost îndeplinită la români nu de limba latină, ca în Occident, ci de limbile slavonă (în primele secole) și greacă (începând cu secolul al XVII-lea), limbile „sacre” primare ale ortodoxiei. În consecință, cultura ecleziastică românească, implicit lectura și interpretarea textelor biblice, s-a desfășurat în cadrele „normale” ale ortodoxiei slavo-bizantine a Evului Mediu.

Este de presupus că manuscrise parțiale sau integrale din *Itala* (cea mai veche versiune în limba latină a textelor scripturale) sau din *Vulgata* (versiunea latinească oficială a Bisericii Catolice, alcătuită în secolul al IV-lea de Sf. Ieronim, cca 347–420)

* Prezentul text reprezintă articolul *Biblia*, pregătit pentru ediția a II-a, revizuită și actualizată, a *Dicționarului general al literaturii române*, și a fost redactat la cererea acad. Eugen Simion, coordonatorul acestei lucrări.

** Institutul de Filologie Română „Alexandru Philippide”, Iași, str. Th. Codrescu, nr. 2, România

românești și mai ales de a explica motivele și condițiile cultural-istorice și confesionale care s-au aflat la originea producerii lor. Se admite astăzi în general, mai ales ca urmare a contribuțiilor școlii de filologie create și conduse la București în a doua jumătate a secolului al XX-lea de Ion Gheție, că decizia de a tălmăci în românește texte bisericești importante nu poate fi separată de ideile inovatoare ale Reformei religioase produse în lumea occidentală. Între punctele programatice esențiale ale doctrinelor reformatorilor protestanți Martin Luther (1483–1546) și Jean Calvin (1509–1564) se înscria și transpunerea în limba poporului a cărților bisericești, inclusiv a *Sfintei Scripturi*. În variantele ei luterană și calvină, Reforma a fost adoptată de timpuriu, și anume încă din primele decenii ale secolului al XVI-lea, de către sașii, respectiv maghiarii din Transilvania, „națiuni” care dețineau, de altfel, alături de secui, puterea politică în acest principat. Și mai precis încă, stratul de limbă principal al acestor texte (cu o limbă destul de neunitară!) ar trimite, după argumentarea filologului bucureștean menționat mai sus, către zona dialectală Banat–Hunedoara, zonă în care eforturile de calvinizare a românilor ardeleni, întreprinse de majoritatea principilor ardeleni (Ioan Sigismund Zápolya, Sigismund Báthory, Gabriel Bethlen), au avut un succes mai consistent, finalizându-se în constituirea unor comunități românești calvinizante, perpetuate până spre sfârșitul secolului al XVII-lea. „Teorii” mai vechi precum ipoteza despre presupusa influență a mișcării husite, susținută de Nicolae Iorga și Sextil Pușcariu, sau cea a „iboldului” interior, formulată de P.P. Panaitescu, s-au dovedit nesustenabile. Potrivit lui Nicolae Iorga, o parte a adeptilor lui Jan Hus (cca 1369–1415), izgoniți din Imperiul German în prima jumătate a secolului al XV-lea, s-ar fi refugiat în Maramureș și nordul Moldovei, inducând și unor cărturari locali convingerea lor că sensurile Sfintei Scripturi pot fi transmise doar într-o limbă înțeleasă de popor. La rândul lui, P.P. Panaitescu a pus un accent decisiv asupra unor „necesități interne” ale societății românești, care ar fi determinat traducerea primelor apostoluri, evangheliare și psaltiri. Reputatul istoric al vechii culturi românești a imaginat și cadrul concret istoric al acestor prime traduceri, indicând mănăstirea Peri din Maramureș ca loc în care, în lupta lor pentru autonomie față de episcopia de la Muncaci (ucraineană), călugării români ar fi încercat să renunțe la slavonă ca limbă de cult.

În a doua jumătate a secolului al XVI-lea, răspândirea cuvântului *Sfintelor Scripturi* în limba română cunoaște un salt spectaculos prin activitatea complexă de traducător, revizor și tipograf a diaconului Coresi. Venind din Muntenia, acesta a tipărit, între anii 1559 și 1581, la Brașov și în alte orașe din Transilvania, numeroase cărți de cult în limbile română și slavonă, cărți prevăzute cu prefețe sau postfețe în care, în funcție de comanditarii sau „sponsorii” respectivei ediții, precum și, implicit, de destinarii ei prezumptivi, orientarea confesională (când luterană, când calvină, când ortodoxă sau neutră) este formulată cu destulă transparentă. Între cele aprox. 35 de tipăriri coresiene, alături de cărți de slujbă propriu-zisă (liturghiere, molitvenice, octoihuri), catehisme sau pravile, se găsesc și cărți de cult cu conținut biblic, în sensul definit mai sus. În limba slavonă Coresi a tipărit *Tetraevanghelul* (trei ediții – 1562, 1579, 1583) și *Psaltirea* (două ediții –

1570 și 1572, la care se adaugă o a treia, bilingvă, *Psaltirea slavo-română* din 1577), iar în limba română *Apostolul (Lucrul apostolesc, 1566)*, *Psaltirea* (1568) și *Tetraevanghelul* (1561). Un loc special din perspectiva care interesează aici îl ocupă între tipăriturile lui Coresi cele două *Cazanii* ale sale (cea de la cca 1567, *Tâlcul evangheliilor*) și mai ales a doua (*Evanghelia cu învățătură* din 1581), aceasta din urmă capodopera harnicului cărturar și tipograf. Ample compilații din literatura patristică și din omiletica bizantină, cele două cazanii conțin frecvente și ample inserate biblice. Cererea de carte religioasă cu conținut scriptural în limba română trebuie să fi fost destul de mare în epoca de referință, de vreme ce și alți tipografi au inițiativă similare. De exemplu, în 1570, un anume diac Lorinț tipărea la Brașov două ediții ale *Evangheliei* (în 1570 și 1579), iar tipograful Călin reproducea la 1566, probabil cu acordul diaconului, *Tetraevanghelul* lui Coresi. Cât privește metoda de lucru, atât cât se poate deduce în stadiul actual al studiului comparativ al textelor, se pare că diaconul Coresi traducea uneori el însuși, alteori recurgea la ajutorul unor clerici învățați cum erau preoții Iane și Mihai din Șcheii Brașovului, dar de multe ori revizuia și adapta graiului său nativ, cel muntean, traduceri mai vechi ale psaltirii și apostolului, poate și ale evangheliilor. Fapt este că, în comparație cu textele rotacizante, fără a-și pierde integral caracterul arhaic, limba și stilul lui Coresi sunt mult mai evolute, mai fluente și mai apropiate de limba română literară modernă. Din punct de vedere dialectal, în tipăriturile coresiene este reprezentată, cu un apreciabil grad de consecvență, tradiția „dialectului literar muntenesc” (G. Ivănescu), a acelei zone dialectale care cuprindea Muntenia (de unde diaconul era originar), dar și sudul Transilvaniei, cu Brașovul și Sibiul. Caracterul muntenesc al limbii diaconului Coresi i-a putut face pe unii filologi să considere că tipăriturile coresiene ar fi impus, încă din secolul al XVI-lea, baza muntenească a limbii române literare comune. Realitatea faptelor și a textelor ulterioare contrazice această opinie, căci pe tot parcursul secolului al XVII-lea și în prima jumătate a celui următor, și celelalte varietăți literare regionale, cel puțin cea moldovenească și cea bănățean-hunedoreană, au continuat să fie abundent reprezentate în texte.

Prima tipăritură în limba română în care textul biblic nu mai este conceput și prezentat ca parte a discursului cultural-liturgic sau ca ilustrare a preceptelor și dogmelor creștine, ci ca o carte în sine, este *Palia de la Orăștie* (1582). Volumul conține, imprimate cu o literă foarte asemănătoare cu cea folosită de diaconul Coresi (Șerban Coresi, fiul diaconului, este menționat ca tipograf alături de un Marien Diacul), doar primele două cărți ale *Bibliei*, denumite, ca și întregul volum, cu numele lor slavonești, *Bitia* (Geneza) și *Ishodul* (Exodul). Ampla prefață și o postfață instruesc pe cititori asupra autorilor, a cadrului cultural, confesional și politic, precum și a scopurilor acestei întreprinderi culturale și confesionale. Volumul trebuie privit ca parte componentă a strategiilor de calvinizare a românilor, organizate de autoritatea politică a Ardealului. Pe lângă principele Sigismund Báthory ca autoritate politică, sunt pomeniți Mihail Tordași, episcop (superintendent) al românilor care acceptaseră calvinismul, alături de finanțatorul ediției, Gesti Ferez din Deva, guvernatorul militar al Transilvaniei, personaj

omnipotent în principat. După cum o arată cu mare claritate „titlurile” lor, autorii traducerii sunt cărturari români calvinizanți: Ștefan Herce, „propoveditor al Evangheliei” în Caransebeș și Efreim Zacan, „dascăl de dascălie” în același oraș bănățean, Moisi Peștișel, „propovăduitor al Evangheliei” din Lugoj, și Arhirie, protopop al Hunedoarei. Alături de numele lui Coresi și al altor doi-trei clerici cărturari din aceeași epocă, aceste patru nume par să fie cele mai vechi nume de „intelectuali” români menționați ca atare. Cu toate că traducătorii afirmă cu emfază și prudență că au urmat originalele ebraic, grecesc și slavon ale textelor biblice, a fost dovedit de către filologi (Mario Roques, Viorica Pamfil, primii editori moderni ai importante tipărituri), că „izvodul” principal, deși nemărturisit, a fost *Pentateuhul* în maghiară tipărit la Cluj în 1551 de cărturarul reformator maghiar Gáspár Heltai (1490–1574), traducătorii mai având la îndemână, probabil, și o ediție a *Vulgatei* latinești. Puternic marcat la nivel fonetic și morfologic (parțial și lexical) de graiul bănățean al traducătorilor, textul românesc al *Paliei de la Orăștie* nu depășește nivelul stilistic al transpuerilor literale anterioare, fiind, în unele privințe, chiar inferior textelor coresiene. Ca un fapt de limbă semnificativ este frecvent citată întrebuintarea, în două locuri, a formei *român*, în alternanță cu forma etimologică și larg răspândită în epoca veche *rumân*. Fenomenul este interpretat ca o creație analogică spontană (*român* < lat. *romanus*), semn implicit al conștiinței originii romane a poporului român la unii cărturari români din secolul al XVI-lea.

În sfera influenței calvinizante trebuie înscrisă și inițiativa mitropolitului Ardealului Simion Ștefan (m. 1657) de a publica versiuni noi, integrale, ale *Noului Testament* (1648) și ale *Psaltirii* (1651). Tipărite la Alba Iulia în condiții tehnice elevate, monumentalele tipărituri reprezintă un salt evident în maturizarea și rafinarea expresiei literare românești a mesajului biblic. Prima prefață din *Noul Testament*, închinată lui Gheorghe Rákoczi, „craiu Ardealului” și semnată de Simion Ștefan (care se prezintă ca „arhiepiscop și mitropolit scaunului Bălgradului și a Vadului și a Maramurășului și a toată Țara Ardealului”), este plină de erudiție biblică. O a doua predoslovie („cătră cetitori”), nesemnată dar datorată probabil tot lui Simion Ștefan, atestă conștientizarea unuia din principiile filologiei umaniste în practica traducerii textelor sacre: compararea critică a versiunilor de referință („izvoade... grecești, și sîrbești, și lătinești”), cu preferință pentru „izvodul” original („cartea grecească iaste izvorul celorlalte”). Această a doua predoslovie mai conține o serie de întuiții corecte referitoare la justificarea împrumuturilor neologice pentru desemnarea unor obiecte, instituții, relații specifice culturii antice (*publican, cangrenă, sinagogă* ș.a.), evitarea regionalismelor lexicale, selectarea de preferință a cuvintelor cu circulație largă (asemenea banilor, „cuvintele acelea sînt bune, carele le înțeleg toți”). Versiunea de la 1648 a fost preluată integral în *Biblia de la București*, devenind astfel, în ce privește *Noul Testament*, baza pentru întreaga tradiție biblică românească.

Expansiunea protestantismului în sud-estul Europei, inclusiv în Imperiul Otoman (Kiril Loukaris – 1572–1638, patriarh al Constantinopolului, a fost în cele din urmă condamnat ca simpatizant și susținător al calvinismului!), a declanșat o puternică reacție de respingere în rândurile clerului ortodox înalt din lumea

greco-ortodoxă. Unul dintre „campionii” acțiunilor anticalvine a fost mitropolitul Varlaam al Moldovei, care a făcut să apară în anul 1645 o broșură polemică împotriva calvinismului (*Răspuns împotriva catihismusului calvinesc*), adoptând însă în mod implicit ideea (protestantă!) a acceptării în Biserică a limbii poporului și dându-și seama că o asemenea decizie nu mai poate fi amânată fără riscuri majore. Prin *Cazania* sa de la Iași (1643), Varlaam inițiază un proces lung și complicat, de înlocuire în Biserică a limbii slavone cu limba română, proces care se va finaliza abia aproximativ un secol mai târziu. Antologie de predici din omiletica bizantino-slavonă, *Cazania* conține deopotrivă și multă materie biblică, în special pericopele evanghelice corespunzătoare liturghiilor duminicale.

Prelucrarea și interpretarea, în limba română a textelor biblice a fost o constantă și în cadrul preocupărilor cărturărești-misionare ale mitropoliților-cărturari Dosoftei și Antim Ivireanul. Ample fragmente biblice, în special din *Vechiul Testament* (uneori cărți întregi, precum *Cartea lui Iona*), sunt cuprinse de Dosoftei, în versiune proprie, în *Parimiile preste an* (Iași, 1683). Psalmii biblici l-au atras însă cu deosebire pe eruditul mitropolit. Socotită cel dintâi text poetic românesc semnificativ, *Psaltirea* sa „pre verșuri tocmită” (Uniew, 1673) este o operă personală, fără nicio relevanță cultică. Pentru nevoile cultului, Dosoftei a tipărit și o *Psaltire de-nțales*, slavo-română (Iași 1680). O a treia variantă românească, în proză, a *Psaltirii* ieșită de sub pana eruditului mitropolit moldovean se păstrează în fondul de manuscrise al Bibliotecii Universitare din Iași. La rândul său, Antim Ivireanul a tipărit, între numeroase alte cărți de cult, și un *Evangheliar* (1697), *Psaltirea* (1710) și *Noul Testament* (1702), text revizuit al *Noului Testament de la Bălgrad* (1648). Începând cu ultimele decenii ale secolului al XVII-lea, numărul cărților de cult cu conținut biblic crește exponențial. În centrele cunoscute ale culturii ecleziastice românești (Neamț, Iași, București, Snagov, Râmnic, Buzău, ulterior Blaj), vor fi tipărite zeci de ediții succesive de psaltiri, apostole, evangheliare, care vor contribui, alături de celelalte cărți bisericești, la configurarea, spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, a variantei unice și unitare a vechii române literare. Părăsind ceea ce am putea numi componenta cultică a tradiției biblice românești, ne vom ocupa în continuare de prezentarea exclusivă a versiunilor integrale ale *Bibliei* în limba română.

Deși, cum s-a putut vedea mai sus, bazele textuale ale tradiției biblice românești sunt puse încă din secolul al XVI-lea prin traduceri parțiale și prin prelucrări ale textelor scripturale, actul fondator decisiv al acestei tradiții îl constituie tipărirea la 1688 a *Bibliei de la București* (numită, mai rar, și *Biblia lui Șerban Cantacuzino*). Acest caracter sintetic și fondator al *Bibliei de la București* se referă la punerea în circulație a textului biblic complet care, prin prestigiul său simbolic maxim, prin numeroasele sale calități literare, prin dimensiuni și prin autoritatea indusă de prestigiul editorului, principele Șerban Cantacuzino al Țării Românești, s-a putut impune ca model și reper pentru toate versiunile românești care vor urma. Conceptul de „tradiție” trebuie înțeles aici în sensul său cel mai concret, acela de paradigmă stilistică și lexical-semantică relativ stabilă, menținută constant în versiunile biblice succesive în limba română, privite în interconexiunile

lor textuale. Este vorba despre conservarea, timp de mai bine de două secole și jumătate, nu numai a orientării inițiate de *Biblia de la București*, ci și a unei mari cantități de elemente textuale (opțiuni de traducere, terminologie, semantică, frazeologie, topică, onomastică biblică etc.).

Cu toate că cercetările întreprinse în ultimele decenii, pe urmele lui Nicolae Iorga, de filologi prestigioși precum Virgil Cândea, N.A. Ursu sau Al. Andriescu au clarificat nu doar condițiile generale, politice, culturale și confesionale care au determinat apariția acestui monument literar major, ci și foarte multe din detaliile unei dinamici editoriale complexe, în unele cursuri, manuale sau lucrări de popularizare circulă încă informații și interpretări eronate. O asemenea interpretare nefondată, afirmată frecvent, este aceea că *Biblia de la București* reprezintă „încununarea eforturilor” generațiilor de înaintași sau o „sinteză” a versiunilor biblice parțiale, care au fost tipărite sau au circulat anterior anului 1688. De fapt, așa cum indică simpla comparație a textelor, istoria devenirii textului imprimat la București la 1688 este alta. Cărțile *Noului Testament* din *Biblia de la București* sunt în relație textuală directă cu textele corespunzătoare din *Noul Testament de la Bălgrad* (1648), reprezentând o revizuire și o adaptare a tipăriturii anterioare, eventual prin intermediul unui *Nou Testament* apărut la București în 1682. Textul este reluat, aproape fără modificări, și de Antim Ivireanul, în ediția pe care a dat-o *Noului Testament* în 1703, ceea ce atestă aprecierea de care se bucura versiunea primară de la 1648. Cât privește însă *Vechiul Testament* cuprins în ediția tipărită la București în 1688, acesta reprezintă o traducere integral nouă, fără o relație directă cu versiunile românești parțiale anterioare, *Palia de la Orăștie* (1582) sau numeroasele *Psaltiri*, manuscrise sau tipărite. Dacă o astfel de continuitate textuală concretă nu poate fi dovedită, nu este însă mai puțin adevărat că autorii noii versiuni nu au trebuit să inventeze integral un stil sau un limbaj biblic, ci s-au încadrat într-o tradiție relativ conturată, deși incipientă, căreia i-au conferit consistență și repere ferme și vizibile. În acest sens general, referitor la preexistența unor capacități expresive ale românei literare, pe care, exercitându-le asupra unui text de amploarea și dificultatea *Vechiului Testament* în integralitatea lui, autorii tipăriturii de la București le-au ridicat la un grad superior de rafinament și eficiență, definirea *Bibliei de la 1688* ca o „sinteză a tuturor eforturilor îndeplinite de cărturarii români în cele mai vitrege împrejurări timp de trei veacuri în toate Țările Românești” (N. Cartoian) ar putea fi acceptată.

Corectată mai trebuie încă o afirmație eronată frecvent reiterată, potrivit căreia *Biblia de la București* ar reprezenta un model de limbă literară românească veche („monument literar fără pereche” – N. Iorga) și, implicit, fundamentul textual al limbii române literare moderne. Faptele ca atare indică de fapt altceva. Dacă se acceptă definiția științifică a limbii literare, aceea de varietate exemplară a limbii naționale, caracterizată prin acceptarea conștientă și consensuală, de către toți utilizatorii și pe toate palierele (fonetic, morfologic, lexical, sintactic) a unor norme relativ stabile și unitare, codificate în mod explicit sau cel puțin printr-un uz generalizat și constant, se va constata că textul *Bibliei de la București* nu satisface aproape deloc aceste exigențe. Cercetările specialiștilor filologi au demonstrat de

mai multă vreme că, în această perspectivă, *Biblia de la București* nu a putut fi un model de limbă literară. Simpla lectură atentă a textului ar arăta oricărui cititor avizat numeroase inconsecvențe de natură grafico-fonetică (unul și același cuvânt scris, adesea pe aceeași coloană, în mod diferit, accentuări diferite ale cuvintelor etc.), morfologică (variante diferite de plural la substantive, fluctuații mari în paradigma conjugării verbale) și lexicale (coocurența elementelor lexicale nordice și a celor sudice, mai multe forme de adaptare ale numelor proprii din bogata onomastică biblică etc.). Există, în epocă, alte texte, inclusiv bisericesti, care se apropie mult mai mult decât *Biblia de la București* de idealul exemplarității, unității și normativității unei limbi literare. Acest aspect lingvistic compozit al *Bibliei de la București* are două explicații principale. Este vorba mai întâi de una cu caracter general: limba română literară veche în sine prezenta un nivel scăzut de normativitate. A doua explicație este de ordin particular. Redactat mai întâi de un autor care cunoștea și practica tradiția literară moldovenească (Nicolae Milescu Spătarul), textul *Bibliei* a fost revizuit înainte de a fi tipărit de cărturari munteni (Radu și Șerban Greceanu) și „diortosit” în cele din urmă de un alt moldovean (Mitrofan, fost colaborator al lui Dosoftei la Iași, fost episcop de Huși și viitor episcop de Buzău); se mai adaugă, fapt deloc de neglijat, timpul relativ scurt pe care editorii de la București l-au avut la dispoziție pentru a-și finaliza lucrarea. Aceste fapte conjuncturale cunoscute, precum și lipsa unui „autocontrol”, a unei preocupări conștientizate pentru întrebuintarea unor norme lingvistice unice și unitare, au condus la rezultatul care se poate constata: *Biblia de la București* nu este unitară sub aspectul normelor literare. *Biblia de la București* este considerată, în mod corect, o operă colectivă. Afirmând acest adevăr, mulți dintre cei care se pronunță despre acest monument al vechii culturi românești au în vedere un fel de efort colectiv și anonim al tuturor generațiilor de cărturari care au contribuit în vreun fel oarecare la traducerea și punerea în circulație a textelor bisericesti fundamentale. O altă eroare de apreciere se regăsește la cei care pun pe seama fraților Greceni meritul principal în traducerea și editarea primei versiuni românești integrale a *Sfintei Scripturi*. Pentru a clarifica această problematică, se cer prezentate pe scurt și în mod sintetic împrejurările istorice concrete, succesiunea și ponderea contribuției diferiților cărturari implicați, motivația, competențele și contribuția celor mai importanți dintre „autorii” *Bibliei de la 1688*. Primul aspect care trebuie evidențiat este acela că *Biblia de la București* nu a fost concepută și realizată ca o carte bisericască în sensul restrâns al cuvântului, neavându-se nici un moment în vedere satisfacerea unor nevoi ale cultului liturgic. Pentru aceste nevoi, existau și circulau deja de relativ multă vreme, cum s-a arătat mai sus, *Evangheliile*, *Apostolul* și *Psaltirea*, unde pasajele vetero- sau neotestamentare erau selectate și prezentate în succesiunea cerută de logica discursului liturgic. Existau de asemenea și circulau cărțile de interpretare, de lămurire și de edificare morală a credincioșilor, cea mai importantă dintre acestea fiind *Cazania* mitropolitului Varlaam al Moldovei, succesiv retipărită. Deceniile de la sfârșitul secolului al XVII-lea înregistrează chiar, atât în Moldova, cât și în Țara Românească, o intensă și accelerată activitate de elaborare și tipărire a textelor

liturgice fundamentale și absolut necesare cultului și vieții bisericești curente (*Liturghierul, Molitvenicul, Triodul, Octoihul* etc.). Tipărirea integrală a Bibliei nu era o astfel de urgență și nu se înscria în rândul priorităților unor ierarhi luminați și învățați precum mitropoliții Dosoftei, al Moldovei și Theodosie, al Țării Românești. Realitatea istorică a faptelor arată că această sarcină de o enormă dificultate, dar și aducătoare de prestigiu și-au asumat-o câțiva dintre cei mai erudiți cărturari laici ai epocii, stimulați și sprijiniți de autoritatea politică supremă a Țării Românești, voievodul Șerban Cantacuzino. Preocupat de consolidarea puterii politice personale, principele a văzut în gestul simbolic al editării *Sfintei Scripturi* în limba țării pe care o stăpânea un prilej major de conturare și afirmare a statutului de principe creștin luminat și generos pe care îl viza în mod sistematic și pe toate căile. Nu lipsită de importanță în acest context este menționarea faptului că, sub autoritatea și cu sprijinul aceluiși Șerban Cantacuzino, se tipărea la Veneția, în 1687, adică exact un an înaintea *Bibliei de la București*, în condiții editoriale superioare din punct de vedere calitativ, textul integral al *Bibliei* în limba greacă (*Septuaginta* și *Noul Testament*). Corelate între ele, cele două evenimente editoriale vădesc în mod limpede ambiția lui Șerban Cantacuzino de a marca și legitima statura sa de lider politic al lumii ortodoxe balcanice și deopotrivă a familiei sale, ca moștenitoare a tradiției imperiale bizantine. Urgența acestui imperativ politic explică în mare parte și graba evidentă cu care Biblia a fost pregătită și tipărită. În acest context, momentul *Bibliei de la București* marchează și declinul accentuat al limbii slavone, al cărei rol de „limbă suprapusă” este preluat de limba greacă. Cărturarii la a căror autoritate domnitorul a apelat pentru a-și realiza proiectul sunt învățați greci de prim rang, oaspeți pe termen lung la Curtea domnească din București, un Sevastos Kimenites, rector al Academiei Domnești de la București, sau un Ghermano Nisis, rector al Academiei Patriarhiei din Constantinopol. Cei însărcinați practic cu redactarea textului pentru tipar sunt însă tinerii boieri valahi Radu Greceanu (cca 1655–1725) și Șerban Greceanu (m. cca 1710), ei înșiși literați talentați și eleniști bine pregătiți, după cum va dovedi activitatea lor ulterioară.

Redactată (probabil de Stolnicul Constantin Cantacuzino, fratele domnitorului) într-un stil matur și precis, cu o retorică bogată și nuanțată, cu abundente informații de istorie biblică, prefața semnată de voievod, care se adresează, în ordinea ierarhică medievală, tuturor supușilor săi, „celor ce să află lăcuitori supt stăpînirea noastră, preasfințitului mitropolit chir Theodosie, iubitorilor de Dumnezeu episcopi, preacuvioșilor egumeni, smeriților preoți, blagorodnicilor boiari și tuturor celorlalți pravoslavnicri creștini”, conține date și detalii precise care sprijină și justifică interpretarea formulată mai sus. Despre transpunerea în limba poporului a „dumnezeieștii Scripturi” se vorbește ca despre o „cerească filosofie”, un dar spiritual spre „folosul obștesc”, pe care domnitorul este dator să îl facă supușilor săi, „spre a noastră spăsenie și spăseniia fratelui nostru” și pentru a nu îngropa „talantul” care i-a fost dat, ci spre a-l spori și împărți „celor ce sînt supt ascultarea noastră”. Evident în această prefață este și faptul că mentalitatea evoluată, de orientare filologică și umanist-creștină, a traducătorilor era cunoscută și recunoscută ca atare și dincolo de cercul foarte restrâns al cărturarilor, între altele fiind invocată autoritatea unui

cunoscut arhieru grec al epocii, prezent la București, reputat pentru erudiția sa: „Aceasta am făcut la tălmăcirea aceștii Sfinte Scripturi, făcînd multă nevoință și destulă cheltuială, despre o parte puind dascalii știuți foarte den limbă elinească, pre preaînțeleptul cel dentru dascalii ales și arhieru Ghermano Nisis, și, după petreacerea lui, pre alții care s-au întîmplat, și despre altă parte ai noștri oameni ai locului, nu numai pedepsiți întru a noastră limbă, ce și de limba elinească avînd știință ca să o tălmăcească, carii luînd lumină și dentru alte izvoade vechi și alăturîndu-le cu cel elinesc al celor 70 de dascalii, cu vrearea lui Dumnezeu o au săvîrșit precum să veade. Și măcară că la unele cuvinte să fie fost foarte cu nevoie tălmăcitorilor pentru strîmtarea limbii românești, iară încăș avînd pildă pre tălmăcitorii latinilor și sloveanilor, precum aceia așa și ai noștri le-au lăsat precum să citească la cea elinească [...]. Și spre aceasta m-am îndemnat ca să să dea la toți dumnezeiescul cuvînt, știînd bine că Dumnezeu au poruncit sfinților săi apostoli să propoveduiască pre făcătorii de viață, cuvîntul său la toată zidirea, ca să nu rămîie cineva neluminat de strălucirea darului său, care vedem până în zioa de astăzi că n-au rămas nici un neam, nici o limbă [...] ca să nu citească întru a sa limbă dumnezeiasca Scriptură”. Semnificațiile politice, culturale și naționale ale evenimentului editorial patronat de Șerban Cantacuzino sunt încă și mai explicit formulate în cea de a doua prefață a cărții, adresată voievodului și semnată de „Dositheu, den mila lui Dumnezeu patriarh al Sfintei cetăți Ierusalimului și a toată Palistina”. Faptul însuși al semnării de către unul din capii proeminenți ai Bisericii Ortodoxe a acestui text encomiastic la adresa lui Șerban și a familiei sale este elocvent pentru autoritatea de care acesta se bucura în lumea ortodoxă a momentului. Redactată mai mult ca sigur de către un „om al locului”, probabil același Constantin Cantacuzino Stolnicul, această predoslovie conține, în seria argumentelor de justificare a legitimității transunerii scrierilor sacre în limba vernaculară, o formulare subtilă a dimensiunii universale a unui act de cultură național, consacrat întregului popor român, din toate țările; căci, evocînd în context exemplul împăratului Constantin, care a pus să se difuzeze *Sfânta Scriptură* printre bisericile din Constantinopol, sau al episcopului got Ulfila, care a transpus în limba poporului său o parte a *Bibliei*, prefațatorul arată că „mai vîrtos vreadnic de mii de laude ești măriia ta, care la un norod întreg dai cuvîntul lui Dumnezeu [...] ca să lumineze celor den casă ai Besearicii noroade: rumânilor, moldovenilor și ungrovlahilor”.

Un alt aspect care trebuie subliniat ține de aceea că textul tipărit la București în 1688, în scopurile detaliate mai sus, nu reprezintă de fapt traducerea fraților Greceni, cum s-a crezut multă vreme. Acești doi cărturari, aflați atunci la începutul carierei lor, se vor ilustra ulterior prin opere importante, cum ar fi transpunerea în românește a *Mărturisirii ortodoxe* a lui Petru Movilă, a *Mărgăritarelor* lui Ioan Gură-de-Aur și a *Mineelor*. Fără a diminua astfel deloc meritele lor reale, trebuie însă spus că ei sunt în evenimentul cultural de la 1688 doar revizori ai unei tălmăciri integrale a *Vechiului Testament*, efectuată cu câteva decenii înainte de cunoscutul cărturar Nicolae Milescu Spătarul (1736–1708). Acest fapt este dovedit, pe lângă unele referiri indirecte din epocă, de existența unei alte versiuni românești

integrale a *Vechiului Testament*, păstrată într-un îngrijit manuscris, Ms. 45 de la Biblioteca Filialei din Cluj a Academiei Române. Copiat de un anume Dumitru din Câmpulung pentru mitropolitul Theodosie, probabil în anii 1686–1687, Ms. 45 conține și un „cuvînt înainte către cititori”, redactat de către un cărturar anonim, cel care a revizuit versiunea primară a lui Milescu, care afirmă explicit că „o am scos-o pre limba rumânească den izvodul lui Necolae cartea aceasta ce să chiamă Biblia”. Acest cărturar anonim, identificat de N.A. Ursu în persoana mitropolitului Dosoftei (ajutat, la revizia textului, de unul sau mai mulți dintre colaboratorii săi), descrie pe larg în ce au constat intervențiile operate în manuscrisul inițial al lui Milescu. Aflăm astfel că a fost urmată, în esență, metoda de lucru a lui Nicolae Milescu, inclusiv izvoarele acestuia: „Iară Nicolae, vrînd să aducă și el cartea aceasta den elinie la rumănie, nefiind altă dată scoasă la rumănie, au socotit și au ales un izvod carele-i mai ales decît toate altele, tipărit în Frangofort și ales foarte bine pre limba elinească, și dedesupt cu multe arătări și cuvinte puse cum le-au tălmăcit alții. [...] Zice el că pre lîngă izvodul acesta au avut și izvodul slovenescu și letenește și au avut și alt izvod letenescu, ce au fost scos de curînd den limba jidovească, adecă den izvod jidovăscu [...]. Și iară mărturiseaște el de zice că de cel slovenescu nu s-au fînut, că numai acest izvod iaste slovenescu, care acum să află tipărit la Ostrov [...]. Iară și noi, pre lîngă izvodul lui Necolae am mai alăturat și alte izvoade grecești, pren care izvoade fost-au unul carele au fost tipărit la Englitera, ci și acesta nu să potrivia cu cel de la Frangofort [...]. Apoi aflînd și noi izvod grecescu, altul de ceale den Frangofort, dupre care au scris și Necolae, am urmat aceluia pentru tocmirea soroacelor și deplinirea cuvintelor și întăritura oxiiilor den cît am putut; [...] pentru căci izvodul lui Necolae, pentru degrabă scriindu-l, n-au pus nici unile de aceastea, ci era pentru neîntocmirea lui foarte cu greu a să înțeleage vorba tălmăcirii și abaterea cuvintelor”.

Ceea ce a rezultat din această atentă revizuire reflectă, din punct de vedere lingvistic, cu relativă fidelitate și consecvență, normele tradiției literare moldovenești. Refugiindu-se la București în 1686, ca urmare a exilului forțat în Polonia al protectorului său, mitropolitul Dosoftei, Mitrofan, viitorul „diortositor” al *Bibliei de la București*, a adus cu sine, probabil, și textul lui Milescu revizuit, așa cum apare el în Ms. 45. Este de asemenea foarte probabil ca acei „oameni ai locului” de la București (între care frații Greceni trebuie să își fi asumat sarcinile de editare principale), presați de voievodul Șerban Cantacuzino, doritor să-și vadă Biblia cât mai curînd tipărită, au găsit foarte convenabil să preia textul traducerii lui Milescu, revizuindu-l încă o dată pe baza aceluiași „izvoade” întrebuițate și de Spătar. Comparția dintre Ms. 45 și *Biblia de la 1688* arată clar că avem de a face cu același text, dar substanțial revizuit. Sub presiunea timpului, editorii de la București au renunțat însă, până la urmă, la indicarea bogatelor referințe biblice, reținute din izvoare (de Milescu sau de revizorul său moldovean) și notate marginal în Ms. 45.

În concluzie, Milescu este traducătorul principal al *Bibliei de la București*, tuturor celorlalți cărturari, cunoscuți sau încă anonimi, revenindu-le meritele de colaboratori și revizori. Rămân încă neclare resorturile și motivele pentru care tânărul cărturar Nicolae Milescu – traducerea *Vechiului Testament* a realizat-o la Istanbul, între anii 1661 și 1664, pe când era reprezentant al domnitorului Grigore

Ghica al Țării Românești pe lângă Poarta Otomană – și-a asumat o sarcină atât de dificilă. Buna instrucție în limbile clasice, greacă, latină și slavonă, precum și în teologie și filosofie, pe care și-o dobândise anterior ca elev al Școlii Patriarhiei din Constantinopol, cultura și talentul nativ dovedite din plin prin scrierile ulterioare îl făceau persoana poate cea mai calificată între contemporani pentru un demers de asemenea amploare și dificultate. Încă nu se poate spune cu precizie dacă inițiativa îi aparține integral sau a lucrat „la porunca” cuiva. Obscure rămân, de asemenea, și împrejurările în care manuscrisul manuscrisul său olograf a ajuns în Moldova.

Cât privește metoda de traducere asumată de Milescu și menținută și de revizorii săi succesivi, aceasta este cea literală („verbum a verbo”), cei mai mulți interpreți din epocă ai scrierilor sacre împărtășind în continuare convingerea medievală că fidelitatea față de litera *Sfintei Scripturi* este singura soluție convenabilă pentru evitarea erorilor. Problema izvoarelor folosite de Milescu și de colaboratorii succesivi la definitivarea lucrării pentru tipar este ilustrativă pentru orientarea umanistă a cărturarilor implicați în elaborarea *Bibliei de la București*. Din mențiunile clare făcute în prefețe reiese limpede că s-a optat ca bază pentru *Septuaginta*, vechea versiune grecească a cărților *Vechiului Testament*, legitimată de tradiția Bisericii Ortodoxe. Fapt semnificativ pentru relativa libertate de opțiune pe care și-o putea permite un cărturar laic, ediția folosită ca bază, *Septuaginta* tipărită la Frankfurt am Main în 1597 de câțiva reputați eleniști de orientare protestantă, a fost aleasă pentru renumele de temeinicie pe care și-l câștigase („izvod carele-i mai ales decît toate altele”). Din ediția amintită, Milescu a preluat integral și „sumarul”, adică toate cărțile „deuterocanonice”, inclusiv cărțile *Macabei III* și *Macabei IV* („Tratatul despre rațiunea dominantă”). Menținut și în versiunea tipărită la 1688 cu titlul *Pentru sîngur țiitorul gînd*, acest tratat anonim de orientare stoică, compus la sfârșitul epocii elenistice, este socotit cel dintâi text cu caracter filosofic tipărit în limba română. Pe lângă referința principală, *Septuaginta*, Milescu și revizorii săi au făcut apel, pentru clarificarea unor pasaje obscure, la singura versiune integrală a *Bibliei* în slavonă, tipărită la Ostrog în Ucraina (1581), precum și la o ediție de largă circulație a *Vulgatei* latine, imprimată prima dată în 1565, la Anvers („cetatea Antverpiei”), de cunoscutul tipograf-editor Cristophorus Plantin, la alte ediții occidentale ale *Septuagintei*, între care ediția filologică a umanistului englez R. Daniel (Londra, 1653 sau Cambridge 1665). Pe masa de lucru a cărturarilor-traducători, amintite, dar nedefinite mai îndeaproape, s-au mai aflat unele traduceri renascentiste în limba latină ale originalelor ebraice. Se conturează așadar, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea românesc, un tip de atitudine cărturărească mai apropiat, prin asumarea unor principii ale interpretării critice și comparative a textului *Sfintei Scripturi*, de erudiția filologică modernă decât de simpla raportare literală la textul slavon tradițional a traducătorilor anteriori.

Aceste opțiuni de „strategie interpretativă” ale lui Milescu, asumate și de cei care i-au preluat și perfecționat versiunea, au fixat jaloanele tradiționale al abordării *Vechiului Testament* în tradiția biblică românească: includerea tuturor cărților deuterocanonice (cu excepția „Tratatului despre rațiunea dominantă”, menținut

ulterior doar de Samuil Micu la 1795 și de Filotei la 1854–1856), *Septuaginta* ca text de bază, apelul critic la versiunile altor tradiții.

Referiri neîndoelnice la traducerea inițială a lui Milescu („izvodul lui Necolae”) se regăsesc în „cuvîntul înainte către cetitor” din fruntea unei a treia versiuni românești integrale a *Vechiului Testament*, datând din aceeași epocă și păstrată de asemenea în manuscris (Ms. 4389 de la BAR), din care se rețin câteva pasaje interesante: „Nevoitu-ne-am a prepune această sfîntă și de Dumnezeu suflată carte carea se cheamă Biblia, adecă toată cartea legii vechi și cu toți prorocii, pre limba rumânească, carea pînă acum într-această limbă a noastră rumânească nu foarte se-au aflat prepusă, fără numai un izvod scris cu mîna, pre care l-au fost prepus Nicolae, spatariul moldovean, dascal și învățat în limba elinească, carele l-au izvodit de pre izvodul elinesc ce se-au fost tipărit în Frangofort. Ce încă și izvodul acesta pentru multa pripă a acelui prepuitoriu, care se-au grăbit curînd a și tălmăci și a și scrie, aflatu-s-au multe greșale [...]. Și am nevoit a prepune această carte a legii vechi carea se chiiamă Biblia, toată, cu toți prorocii (că Leagea Noao, adecă Evanghelia și celelalte cărți ale apostolilor, toate, ce află multe pren bogate locuri, și cu mîna scrise și în tipariu date pre limba noastră, rumânească, iar de această carte a Legii Vechi, noi, rumânii, foarte sîntem lipsiți). Drept aceea, alăturînd izvodul slovenesc carele au fost tipărit în Rusia cea mică, în cetatea Ostrovului, și izvodul lătinesc, care au fost tipărit în cetatea Antverpiei, și acel izvod rumânesc, de care se spuse mai sus, așa de pre dînsule cu multă socotință am prepus. Iar totuș mai mult ne-am ținut de izvodul cel slovenesc și de care am umblat mai aproape de dînsul”. Paternitatea acestei noi versiuni manuscrise a fost atribuită de către N.A. Ursu lui Daniil Andrean Panoneanu, profesor de slavonă și latină la Școala Domnească din Târgoviște și autor al traducerii cunoscutei colecții de texte canonice *Îndreptarea legii* (Târgoviște, 1652). Alcătuitorul traducerii întrebuițează manuscrisul lui Milescu doar ca izvor auxiliar, ca text martor pentru *Septuaginta*, orientându-se în mod prioritar spre versiunea slavonă de la Ostrog (1581), confruntată atent și cu *Vulgata* plantiniană. Deși vedește în multe privințe o calitate literară și o inteligibilitate superioare versiunii lui Milescu, această traducere integrală a *Vechiului Testament* nu a fost luată în calcul de editorii bucureșteni de la 1688 (dacă o vor fi cunoscut), poate și pentru faptul că, în plină expansiune a orientării către modelul lingvistic și cultural grecesc, autorul acesteia se menținea încă în cadrele slavonismului dominant în secolele anterioare.

Murind la 29 octombrie 1688, Șerban Cantacuzino nu a putut, probabil, să își vadă *Biblia* finalizată și difuzată. Succesorul său, Constantin Brâncoveanu, se asociază și el prestigioasei inițiative, menționându-și numele pe foaia de titlu finală a cărții, care a substituit-o, în unele tranșe ale tirajului, pe cea inițială. Dintre relativ numeroasele exemplare păstrate pînă astăzi, semn că tirajul trebuie să fi fost considerabil, unele poartă însemnări ale unor personalități de primă mărime, precum mitropolitul Dosoftei sau Dimitrie Cantemir. Circulația și receptarea *Bibliei de la București* este o temă care merită să fie cercetată. În transcrieri interpretative și în condiții filologice, *Biblia de la București* a fost reeditată în

epoca modernă de trei ori: într-o ediție jubiliară din 1988 de către Patriarhia Română (coord. I.C. Chițimia), în două volume, la Iași, în 2001–2001 (coord. Vasile Arvinte și Ioan Caproșu) și (împreună cu manuscrisele 45 și 4389, în seria *Monumenta linguae Dacoromanorum*, Iași, 1988–2009, vol. I–VII, IX, coord.: Paul Miron, Vasile Arvinte, Al. Andriescu; editarea continuă).

Monumentala tipăritură de la 1688 instituie textul de referință al principalei filiere a tradiției biblice românești, cea care, din punct de vedere stilistic, se prezintă ca una dintre varietățile stilistice cele mai stabile ale stilului bisericesc românesc. Dacă se face abstracție de numeroasele inconsecvențe formale, la nivelul fonetic și la cel morfologic și se are în vedere doar nivelul mai general al stilului, afirmația lui G. Călinescu, după care *Biblia de la București* „este pentru limba română ceea ce este pentru cea germană *Biblia* lui Martin Luther”, capătă temei.

Următoarea versiune integrală a *Bibliei* a fost oferită culturii române de un grup de clerici ai Bisericii Unite din Transilvania. Deși independentă din punct de vedere textual de *Biblia de la București*, ca și de tradiția *Septuagintei*, această versiune se menține în cadrele stilului bisericesc al vechii române literare și ale terminologiei biblico-teologice tradiționale. Inițiativa de a tălmăci din nou integral *Vechiul Testament*, împreună cu *Noul Testament*, aparține episcopului greco-catolic Petru Pavel Aaron. Resortul principal al inițiativei trebuie să fi fost de ordin confesional, urmărindu-se legitimarea definitivă și consolidarea Bisericii Române Unite cu Roma. Alegerea *Vulgatei* latine, versiunea catolică oficială, ca text de referință unic, îndreptățește o atare interpretare. Grupul de cărturari greco-catolici coordonat de Petru Pavel Aaron (Gherontie Cotorea, Atanasie Rednic, Silvestru Caliani, Petru Pop de Daia, Ioan Săcădate, Grigorie Maior) a realizat în aproximativ doi ani (1760–1761) o versiune fluentă și relativ clară. Rămasă inedită timp de peste două secole și conservată într-un manuscris păstrat la Blaj, această veche versiune românească a fost editată sub titlul *Biblia Vulgata*, în 2005, la Editura Academiei Române, cu un cuvânt-înainte de Eugen Simion, de un colectiv de filologi coordonat de Ioan Chindriș.

A doua ediție integrală a *Bibliei* în limba română, numită curent *Biblia de la Blaj* sau *Biblia lui Samuil Micu*, a fost publicată la Blaj în 1795 de către episcopul greco-catolic Ioan Bob. Masivul volum reprezintă rezultatul unei revizuirii atente efectuate de Samuil Micu (1745–1806) a textului tipărit la București în 1688. Cărturarul ardelean a efectuat nu doar o actualizare din punctul de vedere al normelor limbii literare, ci și o intervenție consistentă în textul *Bibliei de la București* (1688), clarificând, prin raportare constantă la *Septuaginta*, dar și la *Vulgata*, multe din pasajele obscure, eliminând multe regionalisme (moldovenisme sau muntenisme), ca și unele grecisme sau slavonisme, în favoarea unor creații lexicale interne care căpătaseră între timp răspândire în uzul literar. În rest, Samuil Micu a respectat numărul și succesiunea cărților biblice, menținând în sumarul ediției sale toate „apocrifile”, inclusiv „Tratatul despre rațiunea dominantă” sau *Cartea a IV-a a Macabeilor*. Versiunea lui Samuil Micu a fost republicată, în condiții grafice de excepție, cu facsimilarea originalului, sub titlul *Biblia de la Blaj, 1795* la Roma, în anul 2000. În urma unor comparații textuale atente, se poate

afirma că tradiția textuală românească instituită de *Biblia de la București*, trecută prin revizia profundă a lui Samuil Micu, s-a menținut intactă, în sensul că intervențiile „diortositorilor” succesivi au fost minore și s-au limitat de cele mai multe ori la adaptări la nivelurile fonetic, morfologic și sintactic; mai rar au fost operate înlocuiri ale unor cuvinte prin sinonime sau sintagme impuse de evoluția normelor limbii literare comune.

Următoarea ediție din filiera tradițională este cunoscută cu numele curent de *Biblia de la Petersburg* (1819). Tipărită la Petersburg, în Rusia, sub îngrijirea lui Gavriil Bănulescu-Bodoni, mitropolit de Chișinău, pentru românii din Basarabia, la cererea și sub egida „Rosieneștii Soțietăți a Bibliei”, această ediție reprezintă o reproducere fidelă, cu intervenții neglijabile, a *Bibliei de la Blaj* (1795), model indicat în mod explicit în prefață, prin formula „care mai înainte s-au tipărit în Transilvania”. Este respectat „canonul alexandrin”, incluzând cărțile biblice „deuterocanonice” ale *Vechiului Testament*, dar fără *Cartea a IV-a a Macabeilor*. Urmează apoi *Biblia de la Buzău* tipărită de Filotei, episcop de Buzău, în cinci volume, între anii 1854 și 1856. După cum o spune cu onestitate editorul, este reprodușă întocmai, în grafia de tranziție a epocii, cu unele neînsemnate adaptări de natură lingvistică, *Biblia de la Blaj*. Această opțiune este afirmată explicit și justificată, în *Procurvântare către dreptcredincioșii cititori*, vol. I, p. 5, astfel: „Dintre Bibliile tipărite în limba noastră, mai bine tălmăcită și mai luminată la înțeles este cea de Blaj; pe aceasta și noi am ales-o de a o retipări, însă mai îndreptată și mai curățită de ziceri învechite acum și obicnuite numai la frații noștri ardeleni”. Ca și Samuil Micu, Filotei urmează canonul alexandrin, tipărind toate cărțile „deuterocanonice” ale *Vechiului Testament*, inclusiv *Cartea a IV-a a Macabeilor* („Tratatul despre rațiunea dominantă”), a cărui menținere este explicată, cu argumente de ordin cultural general, prin respectul față de tradiția locală: „Cartea aceasta nici Sf. Părinți nu o cunosc dumnezeiască, nici în toate Bibliile grecești nu este, pentru aceea nici într-această Biblie n-am voit din nou a o tălmăci, ci precum se află în Biblia cea veche românească o am luat și numai pentru aceea o am pus aici, că s-au aflat în cea veche românească, altminterlea loc între cărțile *Sfintei Scripturi* nu poate să aibă; așadar și noi într-aceasta de acum retipărire am lăsat-o iarăși fără altă tălmăcire, spre aducerea aminte de antica limbă vorbitoare română”.

Biblia lui Șaguna (1856–1858) se încadrează și ea, după cum indică limpede comparația textelor, în filiera tradițională definită mai sus. Inițiatorul, Andrei Șaguna (1809–1873), mai întâi episcop, iar apoi mitropolit ortodox al Ardealului, a știut să întrebuițeze cu succes încrederea deplină de care se bucura la Curtea de la Viena în scopul reînvierii și reorganizării ortodoxiei în Transilvania. Tipărirea Bibliei reprezintă unul dintre jaloanele unui program cultural și eclezial mai larg. În masivul volum (1160 de pagini), ilustrat, fapt neobișnuit pentru tradiția românească, cu 95 de gravuri (probabil opere ale lui Gustave Doré), textele biblice sunt tipărite pe două coloane, în grafia chirilică clasică. Într-o amplă introducere, Andrei Șaguna oferă cititorilor informații generale privitoare la istoria și receptarea *Sfintei Scripturi*. Frecvent citat și comentat de exegeți din unghiuri de vedere

diferite, adesea cu implicații confesional-polemice, textul introducerii lui Șaguna conține, între altele, afirmarea principiului legitimității unei unice tradiții textuale biblice în cadrul unei culturi naționale: „Limba Bibliei pentru un popor numai o dată se poate face; dacă s-au învins piedeca cea mare a traducerii și dacă poporul au primit limba aceea așa-zicând în însăși ființa sa, atunci următorii n-au de a mai face alta, ci numai a o reînnoi și îndrepta, așa cum ar fi reînnoit și îndreptat traducătorul cel dintâi al Bibliei, de ar fi trăit până în vremurile lor”. Această afirmație, în aparență de bun-simț, a fost interpretată de unii exegeți ca semn al intenției lui Șaguna de a-și ascunde sursa reală, *Biblia de la Blaj*. Căci, menționând cu scrupulozitate și precizie în introducere toate versiunile românești anterioare, Șaguna omite tocmai ediția *Bibliei de la Blaj* (1795) a lui Samuil Micu, al cărei text îl retipărește de fapt, prin intermediul ediției de la Sankt Petersburg din 1819. În focul polemicii confesionale, acest act a putut fi calificat drept „un furt cinic, cel mai mare furt literar pe care l-a înregistrat cultura noastră în toate timpurile” (Ioan Chindriș).

Ultima ediție aflată în descendența directă a *Bibliei de la București* este *Biblia sinodală* din 1914. Revizuirea ea însăși a *Bibliei de la Blaj* (prin intermediul *Bibliei de la Buzău* și a *Bibliei lui Șaguna*), efectuată, începând cu anul 1895, din inițiativa mitropolitului Iosif Gheorghian, de comisii succesive alcătuite din membri ai Sfântului Sinod, aceasta este prima versiune a Bibliei tipărită în grafie latină și autorizată oficial de Biserica Ortodoxă Română. Intervențiile în text sunt destul de consistente, și totuși ne semnificative în raport cu *Biblia de la Blaj*. Această versiune, pusă sub patronajul Regelui Carol I, s-a bucurat de prețuirea și încrederea unor reputați cărturari ortodocși, precum Dumitru Stăniloae, Dumitru Fecioru și Bartolomeu Anania, care au considerat-o drept ultima ediție românească reflectând cu fidelitate *Septuaginta*.

În perioada interbelică, larga răspândire și intensa circulație a „bibliilor britanice”, și în special a versiunii lui D. Cornilescu (v. mai jos), nu doar în comunitățile neoprotestante, au atras atenția oficialilor Bisericii Ortodoxe asupra necesității unei „acomodări” a stilului biblic tradițional la cerințele modernității. Se inițiază astfel o lungă perioadă de tatonări, incertitudini și polemici surde cu privire la realizarea unei versiuni biblice „recepte” a Bisericii Ortodoxe, nefinalizată încă nici până astăzi. Sub patronajul Regelui Carol I, la inițiativa Patriarhului Miron Cristea și cu aprobarea Sinodului BOR, în 1936 se publică o versiune a *Sfintelor Scripturi* „tradusă după textul grecesc al *Septuagintei*, confruntat cu cel ebraic”. Este prima dată în lunga istorie a traducerilor biblice în română când originalele ebraice sunt recunoscute ca legitime, fapt care reprezintă o încercare de a schimba mentalitatea neîmpărtășită de clerul ortodox de orientare mai conservatoare. Precedat de un amplu *Cuvânt-înainte* semnat de Patriarhul Miron Cristea, discursul biblic se menține din punct de vedere stilistic în cadrele tradiționale, dar reprezintă, evident, o desprindere de versiunile anterioare. Autorii versiunii sunt teologii Nicodim Munteanu (1864–1948), Vasile Radu (1887–1940) și Gala Galaction (1879–1961), care au propus, pentru *Vechiul Testament*, practic, o nouă versiune, pornind de la *Septuaginta*. Acesta este textul de la care pornesc în principiu, cu revizuirii și adaptări la normele ortografice, fonetice și morfologice, succesivele „ediții sinodale” moderne.

Poziția cea mai avansată în direcția apropierii de „izvoarele ebraice primare” este reprezentată de așa-numita „*Biblie* a lui Radu–Galaction”. Tipărită la Editura Fundațiilor Regale, în 1938 și retipărită, într-o a doua ediție, în 1939, versiunea Radu–Galaction este precedată de o prefață dedicatorie către regele Carol al II-lea a traducătorilor, preoții Vasile Radu și Gala Galaction. Conținând diferențe majore față de textul din 1936, noua versiune se raportează, pentru *Vechiul Testament*, direct la *Biblia* ebraică, ambii traducători fiind cunoscuți nu doar ca ebraiști, ci și ca simpatizanți ai iudaismului. Această nouă orientare este justificată de cei doi traducători prin necesitatea ca ortodocșii să aibă textul „ebraic” drept referință comună pentru respingerea activităților prozelitiste ale neoprotestanților. Sumarul include totuși toate cele 14 cărți „necanonice” sau „deuterocanonice” inexistente în canonul ebraic al *Vechiului Testament* și neluate în seamă de protestanți și neoprotestanți. Receptată cu entuziasm ca un eveniment literar de primă mărime de publicul laic, versiunea Radu–Galaction a fost primită cu reticență și chiar cu ostilitate în mediile bisericești, lucru constatat cu amărăciune de Gala Galaction însuși două decenii mai târziu: „Traducerea Sfintei Scripturi este una din cele mai evidente minuni pe care Providența m-a învrednicit să le văd în viața mea [...]. Multă vreme, nu-mi venea să cred că sînt în fața unei realități: luam cartea, o cercetam, o răsfoiam și găseam în ea cuvintele și ritmul frazei mele [...]. După cum a fost cu toată literatura mea, tot așa și cu *Sfînta Scriptură*: am ridicat împotriva-mi – ca altădată Fericitul Ieronim – noian de dușmăni, văzute și nevăzute, mărturisite și nemărturisite” (Gala Galaction, *Mărturie literară*, în *Opere alese*, vol. II, București, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, 1958, p. 23). Nemulțumit de aceste inițiative intelectualiste mai mult sau mai puțin „suspecte”, Sinodul BOR face demersuri repetate, din ce în ce mai dificile în deceniile dictaturii comuniste, de a pune în circulație versiuni autorizate, adecvate din punct de vedere stilistic, dar conforme cu tradiția și cu textele liturgice. O primă încercare o face în acest sens Nicodim Munteanu, devenit în 1938 Patriarh al Bisericii Ortodoxe Române. În 1944, acesta face să apară, sub autoritatea Sinodului, o versiune biblică în care reia ediția din 1936, înlocuind cu versiuni proprii majoritatea traducerilor celorlalți doi colaboratori inițiali. Următoarea ediție sinodală va fi tipărită, din inițiativa Patriarhului Iustinian, abia în anul 1968 și conține textul tradițional, „diortosit” de o comisie de teologi ortodocși alcătuită din Ioan Gagi, Teodor M. Popescu, Dumitru Radu. Astfel de versiuni „diortosite” conțin și următoarele ediții sinodale (1972, 1982, 1990 etc.). Un loc special în cadrul filierei tradiționale a receptării în limba română a *Sfintei Scripturi* îl ocupă *Biblia* „Anania”, publicată în anul 2000 de Bartolomeu Anania, pe atunci Mitropolit al Clujului, Albei, Crișanei și Maramureșului. Rezultat dintr-o critică radicală a tradiției textuale anterioare, această ediție reprezintă, în fapt, o nouă versiune și, din punct de vedere stilistic, o „versiune de autor”. De remarcat sunt accentuata orientare către „expresivitatea beletristică” și o marcată apropiere de limba vorbită. Inițiativa este proclamată de traducător, cunoscut scriitor (Valeriu Anania), o întoarcere la *Septuaginta* ca referință unică, menită să amendeze versiunile „mixte” (*Septuaginta*, împreună cu textul ebraic-masoretic) tipărite de Patriarhia Română în ultimele decenii,

influențate toate de traducerea Radu–Galaction. Calificată prin sintagma ambiguă „ediție jubiliară a Sfântului Sinod”, versiunea Anania este acceptată de BOR, dar nu declarată ediție oficială.

Cea mai recentă transpunere în limba română a originalelor grecești ale cărților biblice ale *Vechiului Testament* o reprezintă *Septuaginta* (vol. I–VII, 2004–2010). Realizată în cadrul Colegiului „Noua Europă” din București (director: Andrei Pleșu) de un grup de filologi clasiști, seria reprezintă o traducere integral nouă, pe baze filologice, pornind de la edițiile critice cele mai recente ale *Septuagintei* (Rahlfs și Ziegler). Traducerea cărților biblice este însoțită de largi comentarii (teologice, istorice, textologice, filologice, traductologice, de istoria religiilor și arheologie biblică etc.), iar orientarea stilistică rămâne cea tradițională.

Începând cu a doua jumătate a secolului al XIX-lea, se înregistrează încercări de abordare și de transpunere a *Sfintei Scripturi* exterioare sferei cultural-confesionale tradiționale și inovatoare din punct de vedere stilistic și lingvistic. Se conturează astfel în sânul tradiției biblice românești o filieră nouă și inovatoare, distinctă și adesea contrarie filierei conservatoare principale. Fără a mai menționa nenumăratele ediții ale *Noului Testament* și *Psalmlor*, tipărite de regulă în scopuri culturale explicite de diferitele confesiuni creștine care se exprimă în limba română, sunt de amintit doar versiunile biblice mai semnificative din punct de vedere cultural și literar.

Biblia lui Heliade (1859) reprezintă prima încercare de a traduce în românește *Sfînta Scriptură* inițiată și întreprinsă de un intelectual laic în afara Bisericii. Aflat în exil la Paris, marele scriitor și mentor național Ion Heliade Rădulescu (1800–1872) a decis să își continue misiunea militant-mesianică de emancipare spirituală a națiunii, dedicându-și o mare parte din timp și din energiile creatoare traducerii și comentării Bibliei. Pornind de la originalul grecesc al *Septuagintei* (publicat în 1843, la Atena), Heliade o rupe programatic și total cu tradiția stilului biblic românesc, propunând o metodă de transpunere foarte personală, caracterizată prin importul masiv de elemente neologice din greacă și latină, menite să înlocuiască integral termenii tradiționali, cei mai mulți de coloratură slavonă. Nu se știe dacă Heliade a tradus Biblia în întregime. Volumul publicat (272 pagini) cuprinde cărțile biblice denumite de traducător *Genese*, *Exodu*, *Leviticu*, *Numerii*, *Deuteronomiu*, *Jesus fiul lui Navè*, *Judici*, *Ruth* și *A regilor* (doar cap. I și II). În paralel, la aceeași editură și în același an, Heliade a publicat și *Biblicele, sau notiții istorice, filosofice, religioase și politice asupra Bibliei*. Geniul inventiv heliadesc se manifestă, atât în textul traducerii, cât și în comentarii, în deplinătatea sa, abundența creațiilor neologice, împreună cu siguranța și o anumită coerență internă a discursului conferind versiunii o stranie forță artistică ce ține mai degrabă de autonomia limbajului poetic decât de rigorile stilului biblic. Ca eșantion, pot fi reproduce primele trei versete din *Cartea Facerii*, cu grafia latinizantă a originalului: „În început creó Dumneđeu cerul și terr'a. Iar terr'a eră nevedută și informă, și întunerec peste abysu, și spiritul lui Dumneđeu se purtă peste ape”. Apariția la Paris a acestei lucrări a fost primită cu multă reticență în mediile ecleziastice din țară. Noutatea absolută a stilului, ineditul discursului și orientarea către un etimologism extrem au declanșat chiar o dură reacție de

respingere din partea lui Andrei Șaguna. Asumându-și riscul de a părea ultraconservator într-un moment când orientările latinizant-modernizante dominau cu autoritate mentalitatea publică românească, iar popularitatea și autoritatea lui Heliade se mențineau încă aproape intacte, mitropolitul de la Sibiu va respinge radical noua inițiativă, reproșând traducătorului lipsa oricărei competențe în raport cu *Sfânta Scriptură*. Între cele două personalități proeminente a izbucnit o polemică dură, cu replici succesive, publicate în „Telegraful român” de la Sibiu (Șaguna) și „Naționalul” bucureștean (Heliade). Printre imprecății și calificări depreciative reciproce, unele la limita injuriei, se definesc două poziții în aparență opuse și ireconciliabile în raport cu abordarea interpretativă și traducerea *Sfintelor Scripturi*. Prima este cea ilustrată de Șaguna, după care traducerea și interpretarea Bibliei nu pot fi întreprinse în afara autorității Bisericii, singura care deține vocația canonică și cadrul legitimant al Tradiției. Pentru Heliade, dimpotrivă, competența filologică, cunoașterea limbii grecești și erudiția sunt criteriile care trebuie îndeplinite prioritar pentru a putea aborda textele sacre. În plus, cu orgoliul reținut al celui privit de o întreagă generație ca un legislator al limbii literare, Heliade invocă deopotrivă, ca factor justificator al inițiativei sale, și talentul literar pe care l-a dovedit o viață întreagă.

Biblia lui Aristia, tipărită la București în 1859, „cu cheltuiala Societății Ierografice Britanice și Streine spre propagarea Sfintului cuvânt în Bretania și la alte națiuni”, pare să fie prima ediție în limba română finanțată de societatea britanică. În cele 156 de pagini ale sale, volumul conține doar trei cărți biblice, *Genesis*, *Isaia* și *Psalmi*. Grec de origine și adept, în chestiunile de limbă literară, al lui Ion Heliade Rădulescu, autorul traducerii, Constantin Aristia (1800–1880), a fost profesor de greacă și de artă dramatică, poet, publicist, actor și harnic traducător din greacă și din italiană. Spre deosebire de foaia de gardă, scrisă integral într-o grafie latină etimologică, textul propriu-zis este cules în grafie mixtă, chirilico-latină. Este un experiment, versiunea fiind plină de neologisme latino-romanice și de creații lexicale spontane, unele explicate prin note de subsol. Iată, spre exemplificare, în transcriere, primele două versete din *Cartea Facerii*: „În început a făcut Dumnezeu cerul și pământul. Și pământul era neformat și desert; și întunerec pre fața abissului; și spiritul lui Dumnezeu se purta pre de supra apelor”. În note de subsol, cuvintele *desert*, *abisssu* și *spirit*, propuse de traducător, sunt glosate prin echivalentele general acceptate de uzul biblic tradițional *pusti*, *adîncime fără fund* și, respectiv, *duh*.

Un alt experiment filologic interesant este tentativa lui Timotei Cipariu (1805–1887) de a transpune într-un limbaj etimologizant *Biblia de la București* în integralitatea ei. Încheiat de marele filolog de orientare latinistă în anul 1870 și rămas în manuscris, în trei volume masive aflate la Filiala din Cluj a Bibliotecii Academiei Române, acest text ciparian va fi editat de un grup de cercetători clujeni.

Pe la jumătatea secolului al XIX-lea, Societatea Biblică Britanică începea să activeze și în România, arătându-se interesată să publice versiuni în limba română ale Bibliei. Întemeiată în 1804 la Londra, Societatea Biblică Britanică finanța, potrivit unei decizii proprii din 1826, tipărirea de *Biblie* în diferite limbi, dar respectând „canonul palestinian” (adică fără „cărțile deuterocanonice” sau „bune

de citit”), adoptat, pe urmele lui Luther, și de cultele neoprotestante. Acest fapt reducea marja de dialog cu mediile bisericești ortodoxe oficiale, atașate prin tradiție *Septuagintei* și „canonului alexandrin”, care includea cărțile deuterocanonice cunoscute. În consecință, în vederile Societății au intrat și au fost publicate o serie întreagă de ediții biblice întocmite în afara Bisericii Ortodoxe. Deoarece *Bibliile* „britanice” sunt lipsite de regulă de introduceri sau de alte indicații, iar numele traducătorilor nu sunt de obicei menționate, istoria lor este relativ greu de urmărit și de reconstruit. Ceea ce se știe din surse istorice secundare este că, începând cu 1860, în Principatele Unite au activat mai mulți agenți ai Societății Biblice Britanice, între care cel mai activ a fost Alexander Thomson. Acesta a căutat colaboratori diverși în mediile academice ieșene, ca traducători fiind pomeniți, între alții, Mihail Vitlimescu și Ieronim Voruslan (ambii, evrei convertiți la creștinism), Vasile Palade (m. 1916, profesor la Liceul Național din Iași), Clement Nicolau (profesor la Seminarul „Veniamin”), Petre Gârboviceanu (1862–1934, profesor de filosofie și pedagogie). Din documentele Societății reiese că, între cei care au lucrat succesiv sau simultan la traducerea diferitelor cărți biblice cuprinse în primele ediții britanice s-au numărat și câțiva teologi ortodocși cunoscuți, cum au fost Nifon Bălășescu (1806–1880), Ghenadie Țeposu (1813–1877), Constantin Erbiceanu (1838–1913) sau Nicolae Nitzulescu (1837–1904), care au preferat să nu li se menționeze numele. Ultimul dintre cei amintiți a realizat și o serie de versiuni biblice personale (*Noul Testament* din 1897, retipărit în 1904, 1906 și 1910, *Biblia* integrală în 1906), care s-au bucurat de popularitate printre neoprotestanții români până la apariția traducerii lui Dumitru Cornilescu. Tipărirea acestor texte cu grafia etimologizant-latinistă a epocii se explică prin respectarea autorității nou întemeiatei Academii Române, dominată în epocă de curentul etimologist. Aceeași explicație trebuie acceptată și pentru numărul relativ mare de neologisme latino-romanice introduse de traducători, care pornesc totuși, adesea, după cum se poate constata prin comparația versiunilor, de la tradiția textuală principală (prin intermediul edițiilor Filotei și Șaguna). Trebuie menționat de altfel că inclusiv cărțile bisericești de cult, publicate sub autoritatea Bisericii Ortodoxe, prezentau în anii 1870–1890, anii de maximă influență a etimologismului în Academia Română, aceleași caracteristici grafice și lingvistice latinizante. Ca izvoare, traducătorii par să fi folosit, alături de versiunile biblice românești tradiționale, originalele ebraice, dar și versiuni franțuzești (în special Segond), englezești sau germane. Retipărit de câteva ori, cu unele diferențe de la o ediție la alta, textul *Bibliei* „britanice” a fost asumat, până la apariția versiunii lui Dumitru Cornilescu, de diferitele culte neoprotestante, aflate în expansiune, fiind privit, și din acest motiv, cu multă reticență în mediile ortodoxe. Prima ediție din această serie a apărut la Iași, cuprinzând, în două tomuri, *Pentateuhul*, *Iosua*, *Judecătorii* și *Rut* (tomul I, 1865), și, respectiv, *Samuel I*, *Samuel II*, *Regii I*, *Regii II*, *Cronica I*, *Cronica II*, *Ezra*, *Neemia*, *Ester*, *Iov* și *Psalmi* (tomul al II-lea, 1867). Iată, în ortografia latinizantă originală, primele trei versete ale *Sfintei Scripturi*: „La început creă Dumnezeu cerul și pământul. Și pământul era neformat și deșert; și Spiritul lui Dumnezeu se purta pre deasupra apei”. Adaptând constant textul la normele ortografice și

morfologice ale Academiei Române, Societatea Biblică Britanică a reeditat textul respectiv în 1873 (la Pesta), în 1874 (din nou la Iași), în 1911 și 1921 (la București).

Un loc special în tradiția biblică românească îl ocupă traducerea denumită curent *Biblia lui Cornilescu*, probabil cea mai răspândită versiune în limba română a Bibliei. După studii de teologie ortodoxă la Universitatea din București, finalizate în cele din urmă cu hirotonirea sa ca preot, Dumitru Cornilescu (1891–1975) s-a dedicat exclusiv, începând cu 1916, traducerii în română a Bibliei. Sprijinit financiar de prințesa Rallu Callimachi și adăpostit la moșia acesteia de la Stăncești-Botoșani, tânărul teolog a reușit să finalizeze și să publice, sub auspiciile Societății Biblice Britanice, în anul 1920 *Psaltirea*, iar în 1921 *Noul Testament*, urmat, în același an, de o versiune integrală a Bibliei. Din punct de vedere stilistic și al expresiei lingvistice propriu-zise, versiunea Cornilescu se menține în cadrele stilului biblic românesc tradițional. Nu se cunosc prea multe despre tehnicile de traducere, stilul de lucru și despre izvoarele întrebuintate de Cornilescu, dar rezultatele muncii sale atestă o bună competență în limbile greacă și ebraică, precum și stăpânirea limbilor germană, franceză și engleză. Bucurându-se inițial de o primire foarte favorabilă, inclusiv din partea multor reprezentanți ai Bisericii Ortodoxe, noua versiune a trezit însă în curând mari suspiciuni, datorită mai ales faptului că, respectând canonul „palestinian” (fără cărțile necanonice) impus de Societatea Britanică, a fost adoptată rapid ca „textus receptus” de toate cultele neoprotestante românești (baptiști, pentecostali, adventiști). Supus unor critici acerbe și acuzelor de sectarism, Dumitru Cornilescu a plecat definitiv din țară în anul 1923, sfătuit, se pare, în acest sens de însuși Patriarhul Miron Cristea. A trăit cea mai mare parte a vieții în Elveția, în semianonimat, impunându-se totuși, ca predicator și traducător, drept o personalitate simbolică majoră a universului neoprotestant românesc. Ediția a doua, revizuită, a traducerii sale (*Biblia sau Sfânta Scriptură a Vechiului și Noului Testament*, București, Societatea Biblică pentru Răspîndirea Bibliei în Anglia și Străinătate, 1926) a fost retipărită de zeci de ori, în tiraje de sute de mii de exemplare, distribuite de multe ori gratuit nu doar în mediile neoprotestante, unde este socotită drept versiune de referință.

Tradiția biblică românească reprezintă un câmp de cercetare vast și divers, aflat încă la începuturile explorării sale. Perspectivele de cercetare sunt multiple și complementare. În jurul și pe baza abordării filologice, s-ar putea deschide în viitor căi de cunoaștere interdisciplinară, pe care s-ar putea înscrie, în colaborare, teologi, istorici (ai culturii, ai artelor sau ai mentalităților), traductologi, antropologi, etnologi, informaticieni și filosofi. În stadiul actual al cunoașterii, sarcina principală revine filologilor, care ar trebui să își canalizeze eforturile în două direcții principale. Ar fi vorba mai întâi de reeditarea științifică a tuturor vechilor versiuni ale Bibliei în limba română, în special a celor tipărite în grafie chirilică sau în grafie de tranziție, devenite greu accesibile specialiștilor fără pregătire filologică specială. Întrucât această operație ar necesita decenii întregi de muncă migăloasă sau colective întregi de cercetători, s-ar putea începe prin „digitalizarea” textelor și punerea lor în circulație printre specialiști în această formă comodă și economicoasă. O a doua direcție de preocupări ar putea fi canalizată spre realizarea

unor instrumente de lucru necesare studiilor interdisciplinare ulterioare, între care prioritate ar avea realizarea unei concordanțe biblice între *Septuaginta* și principalele versiuni românești ale *Vechiului Testament* și a unui dicționar istoric greco-român al *Noului Testament*. O viitoare istorie a tradiției biblice românești ar trebui precedată de studii cu caracter monografic asupra unor probleme specifice precum relațiile textuale dintre diferitele ediții, scopurile, resorturile și mijloacele avute la dispoziție de cărturarii angajați, originalele, metoda de traducere și sursele auxiliare folosite, tipologia tehnicilor de traducere, circulația în epoci diferite a textelor biblice, motivațiile și constrângerile confesionale, culturale și politice ale diferitelor versiuni. Componentele tradiției biblice le stau la dispoziție filologilor ca text-martor ideal pentru studiul sistematic al dinamicii evolutive a normelor limbii literare (fonetice, morfologice, sintactice, lexicale). Inventarierea și interpretarea lexicului biblic specific (grecisme, slavonisme, ebraisme, latinisme), ca și a inovațiilor din domeniul semantic (expresii, sintagme, sensuri de origine biblică) sunt și ele câmpuri de cercetare fertile și interesante, și tot astfel onomastica biblică (teonime, antroponime, toponime, etnonime, horonime, hidronime), dimensiune deloc abordată până acum de filologii români. Lipsese de asemenea o abordare monografică a evoluției varietății biblice a stilului bisericesc românesc, studiat fie în sine, fie în corelație cu celelalte două varietăți, cea liturgică și cea teologică. Un domeniu încă neexplorat este, în fine, cel al referințelor biblice în literatura română.

BIBLIOGRAFIE

a. Ediții

- Biblia ádecă Dumnezeiasca Scriptură a ceii Vechi și ale ceii Noao Leage, toate care s-au tálmcăit dupre limba elinească spre înțelegerea limbii rumâneși, cu porunca preabunului Domn Ioan Șárban Cantacozino Basarabá Voievod [...]*, București, 1688 [ed. moderne: *Bibliia, adică Dumnezeiasca Scriptură a Vechiului și Noului Testament [...]*, București, Tipografia Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1988 (*Cuvânt-înainte*: Teoctist, patriarh al BOR; coordonatori: I.C. Chițimia, Mihai Moraru; revizuire: I.C. Chițimia, Alexandru Ciurea, Mariana Costinescu, Magdalena Georgescu, Mihai Mitu, Alexandra Moraru, Pandele Olteanu, Dan Simonescu, Florentina Zgraon; transcrieri: Teodor Bodogae, Valentin Chelaru, I.C. Chițimia, Alexandru Ciurea, Mariana Costinescu, Anca Cristina Gherman, Ecaterina Ionașcu, Zamfira Mihail, Aurelia Mihailovici, Ion Radu Mircea, Mihai Mitu, Alexandra Moraru, Mihai Moraru, Pandele Olteanu, Dan Simonescu, Florentina Zgraon); *Biblia de la București (1688)*, în seria *Monumenta linguae Dacoromanorum*, I–VII, XI, Iași, 1988–2008 (coord.: Alexandru Andriescu, Vasile Arvinte, Gabriela Haja, Paul Miron; introduceri, transcrieri, indice, comentarii: Tamara Adoamnei, Mădălina Andronic, Alexandru Andriescu, Vasile Arvinte, Ioan Caproșu, Ileana Câmpean, Eugenia Dima, Cornel Dimitriu, Mioara Dragomir, I.A. Florea, Doina Grecu, Gabriela Haja, Elsa Lüder, Gustavo Adolfo Loria Rivel, Paul Miron, Alexandra Moraru, Mihai Moraru, Eugen Munteanu, Adrian Muraru, Veronica Olariu, Mircea Roșian, Elena Tamba Dănilă, Stela Toma, Marietta Ujică, Petru Zugun; consultanți: Eugen Munteanu, N.A. Ursu).
- Biblia de la București (1688)*, I–II, îngrijire editorială: Vasile Arvinte și Ioan Caproșu; transcrieri: Alexandru Gafton, Laura Manea, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2001.
- Biblia Vulgata (1760–1761)*, prefață de Eugen Simion; editor coordonator: Ioan Chindriș; coordonare filologică: Niculina Iacob; transcrieri: Elena Ardeleanu, Mircea Remus Birtz, Ioan Chindriș,

- Elena Comșulea, Florica Nuțiu, Doina Grecu, Elena Mihiu, Vasile Rus, Valentina Șerban; revizie: Elena Ardeleanu, Elena Comșulea, Doina Grecu, Valentina Șerban; indici de cuvinte: Niculina Iacob, Ioan Chindriș; notă asupra ediției: Elena Ardeleanu, Ioan Chindriș, Elena Comșulea, Doina Grecu, Valentina Șerban; concordanța numelor: Mircea Remus Birtz, București, Editura Academiei Române, 2005.
- Biblia, adecă Dumnezeiasca Scriptură a Legii Vechi și a ceii Noao, care s-au tălmăcit de pre limba elinească pre înfălesul limbii românești [...]*, Blaj, 1795 [ed. modernă: *Biblia de la Blaj, 1795*, ediție jubiliară, Roma, Tipografia Vaticana, 2000 (*Precuvântare*: Lucian Mureșan; *Cuvânt introductiv*: Camil Mureșan; edit. coord.: Ioan Chindriș, coord. filol.: Eugen Pavel; studii: Ioan Chindriș, Eugen Pavel; transcrieri: Elena Ardeleanu, Ioan Chindriș, Nicolae Edroiu, Elena Mihiu, Florica Nuțiu, Dora Pavel, Eugen Pavel, Șerban Turcuș, Veronica Turcuș; concordanța numelor proprii: Sidonia Puiu; glosar: Elena Comșulea, Valentina Șerban, Sabina Teiuș)].
- Biblia, adecă Dumnezeiasca Scriptură a Legii vechi și a ceii noao [...]*, Sanktpeterburg, 1819.
- Biblia sau Testamentul Vechiu și Nou [...], prin binecuvântarea [...] iubitorului de Dumnezeu Episcop al sfintei Episcopii Buzăul, D.D. Filoteiu, I-V, Buzău, 1854-1856.*
- Biblia, adecă Dumnezeiasca Scriptură a legii cei vechi și a cei noao [...], tipărită [...] sub privegherea și cu binecuvântarea excelenței sale, prea sfințitului domn Andreiu, Baron de Șaguna, Sibiu, 1856-1858.*
- Biblia Sacra que coprinde Vechiul si Noul Testament după quei septedeci, tradusa din hellenesce dupo editia typarita in Athene 1843 sub preveghierea Synodului sacru al Helladei de I. Heliade R., Paris, in typographia lui E. Voitelain si comp., 1859.*
- Biblia sacra din ultima editiune ellenica recorectata supra ebraiciloru arhetipi, tradusa de K. Aristias, Bucuresti, cu cheltuiala Societati Ierografice Bretanice si Streine spre propagarea Sfintului cuvintu in Bretania si la alte natiuni, 1859.*
- Sânta Scriptură a Vechiului și Noului Testament. Tradusă și publicată de Societatea Biblică Britanică și Străină, Iași, 1867.*
- Sânta Scriptură a Vechiului și a Noului Testament. Edițiune nouă revăzută după texturile originale și publicată de Societatea Biblică pentru Britania și Străinătate, Pesta, 1873.*
- Sânta Scriptură a Vechiului și a Noului Testament. Edițiune nouă, revăzută după tecsturile originale și publicată de Societatea Biblică pentru Britania și Străinătate, Iași, 1874.*
- Sfânta Scriptură a Vechiului și Noului Testament. Tipărită cu spesele Societății Biblice Britanice și Străine, București, 1911.*
- Biblia adecă dumnezeiasca Scriptură a legii Vechi și a Celei Nouă, tipărită în zilele majestății sale Carol I, regele României [...]*, Ediția Sfântului Sinod, București, 1914.
- Sfânta Scriptură a Vechiului și Noului Testament. Edițiune nouă revizuită după testurile originale și publicată de Societatea Biblică pentru Britania și Străinătate, București, 1921.*
- Biblia sau Sfânta Scriptură a Vechiului și Noului Testament, București, Societatea Biblică pentru Răspândirea Bibliei în Anglia și Străinătate, 1921 [traducere de D. Cornilescu, ed. a II-a, 1926].*
- Sfânta Scriptură, tradusă după textul grecesc al Septuagintei, confruntat cu cel ebraic. În vremea domniei Majestății sale Carol II, regele românilor, din îndemnul și cu purtarea de grijă a înalt prea sfințitului dr. Miron Cristea, patriarhul României, cu aprobarea Sfântului Sinod, București, 1936.*
- Biblia, adică Dumnezeiasca Scriptură a Vechiului și a Noului Testament, tradusă după textele originale ebraice și grecești de preoții profesori Vasile Radu și Gala Galaction, din înalta inițiativă a Majestății sale Regelui Carol II, Editura Fundațiilor Regale, București, 1938 (ed. a II-a, 1939).*
- Biblia, adică Dumnezeiasca Scriptură a Vechiului și a Noului Testament [traducere de Nicodim Munteanu], București, 1944.*
- Biblia sau Sfânta Scriptură, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1968 [revizuire efectuată de Ioan Gagi, Teodor M. Popescu, Dumitru Radu].*
- Biblia sau Sfânta Scriptură, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1982 [revizie de Constantin Cornișescu, Ioan Muncea, Nicolae Petrescu și Dumitru Radu].*

- Biblia sau Sfânta Scriptură. Ediție jubiliară a Sfântului Sinod [...]. Versiune diortosită după Septuaginta, redactată și adnotată de Bartolomeu Valeriu Anania, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 2000.*
- Septuaginta, I-VII, Iași, Editura Polirom, 2004-2010 [coord: Cristian Bădiliță, Francisca Băltăceanu, Monica Broșteanu; traducători: Cristian Bădiliță, Ion Pătrulescu, Ioana Costa, Eugen Munteanu, Mihai Moraru, Florica Bechet, Alexandra Moraru, Cristina Costena Rogobete, Francisca Băltăceanu, Gheorghe Ceaușescu, Vichi Dumitriu, Ștefania Ferchedău, Theodor Georgescu, Octavian Gordon, Ștefan Colceriu, Lia Lupaș, Monica Broșteanu, Marius David Cruțeru, Cristian Gașpar, Iulia Cojocariu].*

b. Literatură secundară

- Andriescu, Alexandru, *Elemente de stil oral în Noul Testament de la Bălgrad (1648) și Biblia de la București (1688), în comparație cu Biblia lui Micu (1975)*, în „Analele Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași”, secția IIIe. Lingvistică, t. XXXII, 1986.
- Andriescu, Alexandru, *Locul Bibliei de la București în istoria culturii, literaturii și limbii române literare*, în *Monumenta linguae Dacoromanorum. Biblia 1688*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 1988, p. 7-45.
- Andriescu, Alexandru, *Psalmii în literatura română*, în *Monumenta linguae Dacoromanorum*, XI, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2003, p. 5-144.
- Andriescu, Alexandru, *Studii de filologie și istorie literară*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 1997, p. 90-208.
- Arvinte, Vasile, *Normele limbii literare în Biblia de la București (1688)*, în *Biblia 1688*, ediție îngrijită de Vasile Arvinte și Ioan Caproșu, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2001, p. I-CXLVI.
- Bălan, Ioan, *Limba cărților bisericești. Studiu istoric și liturgic*, Blaj, 1914.
- Biblia de la București (1688), „Dacoromania” (Freiburg), 1988 (număr special).*
- Bianu, Ioan, *În legătură cu „Biblia” de la 1667 a lui Nicolae Milescu*, în „Analele Academiei Române”, *Memoriile Secțiunii Istorice*, t. XXXVIII, 1915-1916, p. 5-6.
- Cartoian, Nicolae, *Istoria literaturii române vechi*, vol. III, București, Editura Fundațiilor Regale, 1945, p. 214-219.
- Cândea, Virgil, *Rățunea dominantă. Contribuții la istoria umanismului românesc*, Cluj, Editura Dacia, 1979, p. 106-214, 222-223.
- Chindriș, Ioan, *Secolele Bibliei de la Blaj*, în *Biblia de la Blaj. Ediție jubiliară*, Roma, 2000, p. 2339-2406.
- Chindriș, Ioan, *Testamentul lui Petru Pavel Aaron*, în *Biblia Vulgata (1760-1761)*, vol. I, București, Editura Academiei Române, 2005, p. XII-LXXVII.
- Ciobanu, Ștefan, *Istoria literaturii române vechi*, București, Imprimeria Națională, 1947, p. 297-308.
- Coțac, Emanuel, *Mentalități culturale românești și concepții teologice ortodox-răsăritene reflectate în lexicul și stilul traducerilor românești ale Noului Testament*, teză de doctorat, București, 2010.
- Crăciunescu, Aurel, *Mitropolitul Andreiu și Sf. Scriptură*, în „Revista teologică”, Sibiu, nr. 2, 1909, p. 440-457.
- Dicționarul literaturii române pînă la 1900*, București, Editura Academiei Române, 1978, p. 101-102.
- Gheție, Ion, *Biblia de la București și procesul de unificare a limbii române literare*, în Ion Gheție (coord.), *Studii de limbă literară și filologie*, vol. II, București, Editura Academiei Române, 1972, p. 53-66.
- Gheție, Ion, *Contribuții la problema unificării limbii literare. Momentul 1750*, în „Limba română”, XX, 1971, p. 113-124.
- Haneș, P.V., *Studii de istorie literară*, București, Editura Minerva, 1970, p. 74-131.
- Iacob, Niculina; Chindriș, Ioan, *Biblistica Blajului între Septuaginta și Vulgata*, în „Tabor”, II, nr. 8, noiembrie 2008, p. 33-45.
- Iacob, Niculina, *Limba și stilul Vulgatei de la Blaj (1760-1761)*, în *Biblia Vulgata (1760-1761)*, vol. V, București, Editura Academiei Române, 2005, p. 789-909.
- Iorga, Nicolae, *Istoria literaturii religioase a românilor pînă la 1688*, București, 1904, p. 207-208.

- Iorga, N., *O mare descoperire literară*, în „Neamul românesc”, București, X, nr. 26, 28 iunie 1915, p. 1.
- Ivașcu, G., *Istoria literaturii române*, București, Editura Științifică, 1969, p. 221–222.
- Marcu, Grigore, *Sfânta Scriptură în „pom românesc”*, în „Mitropolia Ardealului”, 1958, p. 11–12.
- Măianu, Alexandru, *Viața și lucrarea lui Dumitru Cornilescu, traducătorul Bibliei în limba română modernă*, București, Editura BER, 1995.
- Mircea, Gabriela, *Etape ale difuzării Bibliilor blăjene între 1795 și 1822*, în „Biblioteca și cercetarea”, 1996, p. 96–105.
- Modrișan, Ioan; Păclișanu, Zenovie, *Cum a apărut Biblia lui Clain?*, în „Cultura creștină”, 1919, p. 5–6.
- Munteanu, Eugen, *Der Streit um das Recht zur Bibelübersetzung ins Rumänische. Metropolit Andrei Șaguna vs. Publizist Ion Heliade Rădulescu*, în „Romanische Forschungen”, Frankfurt am Main, 120, nr. 4, 2008, p. 425–458.
- Munteanu, Eugen, *Lexicologie biblică românească*, București, Editura Humanitas, 2008, p. 21–168, 449–486, 506–516.
- Munteanu, Eugen, *Repere ale tradiției biblice românești (I–III)*, în „Idei în dialog”, V, 2009, nr. 4 (55), p. 22–24, nr. 5 (56), p. 34–36 și nr. 6 (57), p. 25–27.
- Munteanu, Eugen, *Studii de lexicologie biblică*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 1997, p. 16–88.
- Nicolaescu, N.I., *Scurt istoric al traducerii Sfintei Scripturi. Principalele ediții ale Bibliei în Biserica Ortodoxă Română*, în „Studii teologice”, seria a II-a, XXVI, nr. 7–8, 1974, p. 489–521.
- Pavel, Eugen, *Un monument de limbă literară: Biblia lui Samuil Micu*, în *Biblia de la Blaj. Ediție jubiliară*, Roma, 2000, p. 2417–2433.
- Păclișanu, Zenovie, *Istoria Bisericii Române Unite*, în „Buna Vestire”, Roma, 1976, p. 1–4.
- Păclișanu, Zenovie, *Un vechi proces literar (Relațiile lui I. Bob cu S. Klein, Gh. Șincai și P. Maior)*, în „Analele Academiei Române”, Memoriile Secțiunii Istorice, t. XVI, 1935, 7.
- Perpessicius, *Scriptori români*, vol. I, București, Editura Minerva, 1986, p. 57–80.
- Piru, Alexandru, *Istoria literaturii române*, București, Editura Minerva, 1981, I, p. 212–216.
- Rosetti, Al.; Cazacu, Boris; Onu, Liviu, *Istoria limbii române literare*, vol. I, București, Editura Minerva, 1971, p. 167–183.
- Solomon, Const., *Biblia de la București (1688)*, Tecuci, 1932.
- Tatai-Baltă, Cornel, *Implicațiile tipografice și arta grafică în Biblia lui Samuil Micu (1795)*, în *Pagini de artă românească*, Blaj, 1998, p. 54–62.
- Țepelea, Gabriel; Bulgăr, Gh., *Momente din evoluția limbii române literare*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1972, p. 44–50.
- Ursu, N.A., *Noi informații privitoare la manuscrisul autograf și la textul revizuit al Vechiului Testament tradus de Nicolae Milescu (I, II)*, în „Limba română”, XXXVII, 1988, nr. 1, p. 455–468 și nr. 6, p. 521–534.
- Ursu, N.A., *Noi informații privitoare la manuscrisul autograf și la textul revizuit al Vechiului Testament tradus de Nicolae Milescu (III)*, în „Limba română”, XXXVIII, nr. 1, 1989, p. 31–46.
- Ursu, N.A., *O traducere necunoscută a lui Nicolae Milescu*, în „Cronica”, XXI, nr. 44, 1986, p. 5.
- Ursu, N.A., *Un cărturar puțin cunoscut de la mijlocul secolului al XVII-lea: Daniil Andrean Panoneanu*, în „Cronica”, XVI, 1981, nr. 43, p. 5, 8.

THE ROMANIAN BIBLICAL TRADITION. A SUMMARIZED PRESENTATION

ABSTRACT

Tackling the topic at hand from a systematic-historical perspective, this article puts forward the most important moments associated with the Romanian biblical textual tradition – beginning in the 16th century and up until nowadays. I will first review the earliest partial Romanian translations of the Bible (*The Acts of Apostles*, *The Gospels* and *The Book of Psalms*), including those surviving in manuscript form (*Psaltirea Scheiană*, *Psaltirea Voronețeană*, *Psaltirea Hurmuzachi*, *Codex Sturdzanus*, *Codicele Voronețean*) or in printed format (*The Gospels* and *The Book of Psalms* of Coresi, *Palia*

from Orăștie), while discussing the historical, cultural and philological contingencies specific to the time-frame and political-confessional circumstances of their conception. The discussion will continue in a similar vein, covering the other important and integral Romanian biblical translations. Following certain intrinsic textual criteria associated with style, I will point out what I believe are two main directions that shaped the Romanian biblical translation tradition. One is what I call the “traditional direction”, incorporating the translations derived from the Bible from Bucharest (1688): The Bible of Samuil Micu (1795), the Bible from Petersburg (1819), the Bible of Filotei, bishop of Buzău (1854–1856), the Bible of Andrei Șaguna, archbishop of Transylvania (1856–1858), the orthodox official Bible (1914) etc. The second direction, identified as the “innovative direction”, includes biblical versions that stray from the normative-traditional approach and adopt a level of expression closer to that of the modern Romanian language: the Bibles of Ion Heliade Rădulescu (1858) and C. Aristia (1859), the “British Bibles” (1874, 1911, 1921), the Bible of Cornilescu etc. Information concerning the translations’ sources (Slavonic, Latin or Greek), as well as the various translation techniques will also be discussed.

Key-words: *Bible, literary language, translation, Septuagint, tradition, Romanian, Slavonic, Greek, Șerban Cantacuzino, Nicolae Milescu, Samuil Micu, Filotei, Andrei Șaguna, Ion Heliade Rădulescu, Dumitru Cornilescu.*